

UOT 81'1, 81'367

SÖZ-CÜMLƏ

N.Ə.ƏLİYEVƏ

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
narminr@rambler.ru

Nitq hissələrinin təsnifatında nida öz əksini tapmadığından bu məqalədə onun haqqında ətraflı bəhs olunmuşdur. Məqalədə nida söz-cümlə və ya frazoid kimi verilmişdir. Söz-cümlə kimi təsnif olunduğundan onun növlərinə nəzər salınmışdır və sxemdə bu öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: söz-cümlə, frazoidlər, məntiqi, affektiv, reseptiv.

Bəzi qrammatika kitablarındakı nitq hissələrinə nəzər salsaq, görürük ki, bir nitq hissəsi təsnifatda öz əksini tapmamışdır, bu da nidadır. Nida öz yerini burada tapa bilməmişdir, çünki o özündə sözün növünü deyil, cümlənin növünü təcəssüm etdirir. Məsələn, ağrını bildirmək üçün bir nidanı demək kifayətdir: *Oy!* Bununla belə bu nida bütöv, tam cümlənin ekvivalenti kimi çıxış edir.

Bəzi nidalar heç bir cümlənin ifadə edə bilmədiyi insan hissələri və idrakının ən dərinliklərini göstərə bilir. Məsələn, *lanət şeytana* ifadəsi insanın bir şeyə heyrətləndiyi vaxta deyilə bilərsə, başqa hallarda təəssüf hissini də göstərə bilər.

Nidalar nitqdə bütöv cümlələrin oynadığı rolu oynadığından onları söz-cümlə və ya frazoid adlandıracağıq. Söz-cümlələr komposit sözləri təcəssüm etdirir, belə ki, onlar tam cümlələrə ekvivalentdir. Hər bir cümlənin tərkibində həm tam mənası olan, həm də tam mənası olmayan ünsürlər vardır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, söz-cümlələrin tərkibində tam mənası olan və olmayan ünsürləri axtarmaq düzgün olmazdı. Bu cümlələrin strukturunda qrammatik əlaqəli nüvələri tapmaq mümkün deyil. Qısaca deyə bilərik ki, söz-cümlələr struktur cəhətdən bölünmür. Əgər cümlə tək söz-cümlədə donub qalırsa, o, qrammatik təşkilini itirir və qrammatik qaydalara tabe olmur. Məsələn, *Let it say like that* cümləsində bunu görə bilərik. Bu zaman cəmin I və II şəxsi eyni cinsə aid edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, söz-cümlələr struktur cəhətdən bölünmürsə, semantik nöqtəyi-nəzərdən onlar belə deyil: semantik baxımdan belə cümlələrin mənasını açmağa təşəbbüs göstərmək olar. Bu məna-məzmun həmişə ən kiçik incəliyinə qədər mürəkkəb şəkildə təşkil olunmuşdur. Deyə bilərik ki,

daxili strukturdan və qrammatik funksiyalardan məhrum olan söz-cümlələr donmuş ifadələr kimi çıxış edir, buna görə də, struktur sintaksis üçün o qədər də maraqlı deyil. Söz-cümlələrin zəngin, mürəkkəb və incə çalarla semantik məzmununa malik olması onların kasıb strukturunu sanki tarazlayır. Semantik məzmununa malik söz-cümlələr tarixi baxımdan tam mənalı sözlərə gedib çıxır. Məsələn: alm. *Je! Oy!*

Bütöv cümlələr kimi, söz-cümlələr də genişlənmək qabiliyyətinə malikdir. Adətən, belə cümlələr zərflər vasitəsilə genişlənir. Məsələn, “*Бы кончили? – Нет, не совсем*” dialoqundan *нет* “yox” inkar anaforik söz-cümlənin mənası *не совсем* “heç də yox” ifadəsi ilə tamamlanır.

Bütöv cümlələrin ekvivalenti olan söz-cümlələr tarixən qısa cümlələrə, onların hissələrinə və ya söz birləşmələrinə gedib çıxır. Digər tərəfdən, anaforik funksiyanı yerinə yetirən söz-cümlələr anaforanın semantik mənbəyinə mənə əlavə edərək çox vaxt zərf kimi çıxış edir. Məsələn: *We love the roses not the thorns* “Biz qızılgülləri sevirik, tikanlarını yox” cümləsində *not* sözü *We love* “Biz sevirik” ifadəsini təkzib edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, söz-cümlələr heç bir struktur müxtəlifliyinə malik deyil, məhz buna görə də, onlar struktur təsnifata məruz qalmır. Yeganə struktur fərq ondadır ki, söz-cümlələri tam mənası olan və olmayan söz-cümlələrə ayırmaq olar. Tam mənalı söz-cümlələr özü-özlüyündə kifayətedicidir, yəni onlar tam söz-cümlələrə bərabərdir, məsələn: *Oy!* tamdır, belə ki, fiziki ağrını göstərmək üçün istifadə edilir, onun bitməsi üçün heç bir əlavə ünsürə ehtiyac yoxdur.

Tam mənalı olmayan söz-cümlələr kifayətedici deyil, onlar tam cümləyə ekvivalent olmur. Onlar tam cümlənin fraqmentini təşkil edir, bu cümləni də tamladırmaq üçün digər ünsürlərdən istifadə etmək lazımdır. “Budur sizin demokratiya” cümləsində *budur* sözü artıq tam mənalı olmayan söz-cümlədir. O, cümlənin əsas hissəsini təşkil edir, lakin tam cümləyə ekvivalent deyildir. Lakin cümlənin tam olması üçün ona “sizin demokratiya” sözünü əlavə etmək lazımdır. Bunu rus dilindən gətirilmiş *Вот ваша книга* “budur sizin kitabınız” cümləsi ilə də göstərmək olar: *вот* sözü natamam söz-cümlədir, lakin cümləyə ekvivalent olması üçün ona “sizin kitabınız” ifadəsini əlavə etmək zəruridir.

Anaforik söz-cümlələr xüsusi mövqeyə malikdir. Struktur nöqtəyinə nəzərdən onlar tamdır və tam cümləyə ekvivalentdir. Semantik cəhətdən onlar digər cümlələrlə anaforik əlaqədədir və həmin cümlələrdən asılı olaraq mənə kəsb edir.

Dialoqa nəzər salaraq, sizin kitab sizdədir? Bəli! sözünü ayrıca götürsək, o heç nə bildirmir; “Sizin kitab sizdədir?” cümləsi ilə anaforik əlaqədə mənə kəsb edir. “Sizin kitab sizdədir?” sualına cavabdakı *bəli* sözü “Mənim kitabım məndədir” cümləsi ilə ekvivalentdir.

Anaforik söz-cümlələrin semantik məzmunu, demək olar ki, hüduzsuzdur, belə ki, onlar anaforik əlaqədə olan cümlələrin semantik məzmununu özündə əks etdirir. Əgər söz-cümlələri struktur cəhətdən təsnif etmək olursa,

onları semantik cəhətdən təsnifat etmək mümkündür, çünki onlar zəngin və müxtəlif ideya və hiss ifadə edə bilər. Bu baxımdan biz onları məntiqi və affektiv frazoidlərə bölə bilərik.

Məntiqi frazoidlər sırf əqli anlayışları özündə təcəssüm etdirir. Məsələn: bəli, xeyr, budur. Söz-cümlələri qəbul etməyən ənənəvi qrammatika məntiqi frazoidləri zərflə aid edir, lakin bunu da uğurlu saymaq olmaz, belə ki, onlar proses bildirir. Lakin zərf olmadıqlarına baxmayaraq onlar zərfdən törəyə bilərlər, məsələn, alm. söz-cümlə *doch* “bəli” cümləsi (inkar cümlələrə cavab verir) indi formasına görə *doch* yunktivi ilə üst-üstə düşür. Eyni zamanda “halbuki” zərflə kimi çıxış edir.

Məntiqi frazoidlərdən fərqli olaraq, affektiv frazoidlərdə emosional yük vardır. Beləliklə, affektiv frazoidlər ənənəvi qrammatikanın nidasına uyğun gəlir. Affektiv frazoidləri danışanın ətraf aləmə münasibətinin aktiv və passivliyindən asılı olaraq 3 yarımsinfə bölmək olar: imperativ frazoidlər, imitativ frazoidlər, bilavasitə reaksiyalı frazoidlər.

İmperativ frazoidlər danışanın ətraf aləmə münasibətini ifadə edir və 3 müxtəlif tipə malikdir:

1. Nəzakət frazoidi, məqsəd ünsürü minimuma endirilir və nəticədə frazoidlər məntiqi frazoidlərə yaxınlaşır: buyurun.

2. Apellyativ frazoidlərdə məqsəd orta səviyyəlidir: Ey! Dur!

3. Əmr frazoidlərində məqsəd maksimuma çatır: Sss! Sus!

Reprezentativ və ya imitativ frazoidlər danışanın ətraf aləmə neytral münasibətini ifadə edir, bu zaman danışan imitasiya vasitəsilə öz təəssüratını ifadə etməyə çalışır, məsələn: bum, tap.

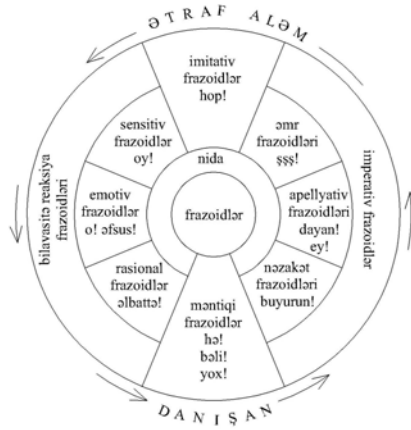
Bilavasitə reaksiyalı frazoidlər məqsəd frazoidlərinə qarşı qoyulur, bu frazoidlər danışanın ətraf aləmə passiv münasibətini bildirir və 3 müxtəlifliyə malikdir:

1. sensitiv frazoidlər danışanın reseptiv mövqeyini maksimuma çatdırır: Oy!

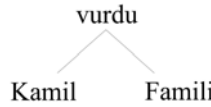
2. emotiv frazoidlərdə danışanın reseptiv mövqeyi az kəskindir: O! Əfsus! Eyvah!

3. rasionallıq frazoidlərdə danışanın reseptiv mövqeyi minimuma enir və onlar rasionallığın ünsürləri ilə bəzən, belə ki, məntiqi frazoidlərə daha yaxındır: Lənət şeytana!

Cümlənin növləri. Hər bir tam mənalı söz qovşaq düzəltmək imkanına malikdir. Dildə tam mənalı sözlərin nə qədər növləri varsa, onlar dildə bir o qədər qovşaq növü əmələ gətirir; deməli, hər hansı bir dildə feli, substantiv, adyektiv və zərf qovşaqları mövcuddur.

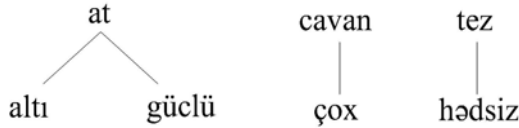
Feli qovşaq mərkəzi fel olan qovşaqdır, məsələn: “Kamil Famili vurdu”.

Substantiv qovşaq mərkəzi isim olan qovşaqdır, məsələn: altı güclü at.

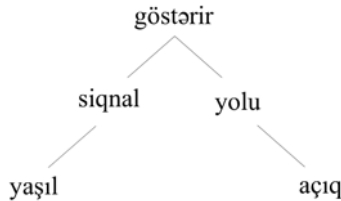
Adyektiv qovşağının mərkəzində sifət durur, məsələn: çox cavan.

Zərf qovşağının mərkəzində zərf olan qovşaqdır, məsələn: hədsiz tez.

Hər bir cümlə qovşaqların təşkil olunmuş məcmusunu özündə əks etdirir. Digər qovşaqları özünə tabe edən qovşaq mərkəzi qovşaqdır. Buna görə də mərkəzi qovşağa görə cümlələri təsnif etmək olar. Dörd qovşaq növü olduğundan cümlə növlərinin də dörd tipini ayırmaq olar: feli cümlə, substantiv cümlə, adyektiv cümləsi və zərf cümləsi.

Mərkəzi qovşağı fel olan cümlə feli cümlə adlanır. “Yaşıl siqnal açıq yolu göstərir”. Diqqət yetirmək lazımdır ki, *budur* cümləsi də etimologiyasına görə feli cümlədir.

Substantiv cümlədə mərkəzi qovşaq substantiv qovşaqdır.

Adyektiv cümləsində mərkəzi qovşaq adyektiv qovşaqdır, məsələn: gecələr açıqdır, alm. Frankreich doch “Yaşayın Fransa”.

Mərkəzi qovşağı zərf olan cümlə zərf cümləsidir. Zərfin yerinə cümlənin strukturunu dəyişməmək şərti ilə zərf birləşmələri də olan bilər. “İtirilmiş zaman axtarışında” (Marsel Prustun romanının adı)

İsim və fel arasında fərqi göstərilən Avropa dillərində ən geniş işlənəni feli cümlələrdir. Ondan sonra substantiv, adyektiv və zərf cümlələri gəlir. Sonrakı üç növ, əsasən, kitab adlarında, teatr remarkalarında işlənir.

İsim və fel arasında fərq seçilməyən dillərdə feli cümlələr yoxdur, burada ən geniş işlənən cümlə substantiv cümlələrdir.

Hər hansı bir cümlənin əsasını bu və ya digər qovşağın məcmusu təşkil edir. Ümumi əsasa digər hadisələr də əlavə olunursa, cümlənin strukturu mürəkkəbləşir, müxtəlif strukturlar əmələ gətirir. Belə əlavə hadisələrə yunksiya və translyasiya daxildir. Yunksiya və translyasiya ilə mürəkkəbləşməyən normal qurumlu qovşağı olan cümlələr sadə cümlə adlanır. Uyğun olaraq, tərkibində yunksiya və translyasiya iştirak edən cümlələr mürəkkəb cümlə adlanır. Tərkibində, heç olmasa, bir yunksiya və translyasiya işlənməyən cümlələrə nadir hallarda rast gəlinir. Buna görə də dildə mürəkkəb cümlələrin sayı sadə cümlələrin sayından xeyli çoxdur.

Nəticə

1. Dünyanın bütün dillərində söz-cümlələr mövcuddur. Dillərdə söz-cümlələr ya nidalarla, ya da predikativ sözlərlə ifadə olunur.

2. Söz-cümlə üzvlənməyən cümlələrdir. Belə cümlələr, demək olar ki, həmişə ya emosiya, ya da sual cümlələrinin qısa cavabıdır (bəli, xeyr, hə, yox).

3. Söz-cümlələrin qrammatik strukturu məhdud olsa da, semantik struktur qeyri-məhduddur.

4. Söz-cümlələrin semantik baxımdan iki növü məlumdur: 1) məntiqi frazoidlər və 2) affektiv frazoidlər.

5. Məntiqi frazoidlərin semantik yükü olmur, onlar əqli anlayışları ifadə edir. Affektiv frazoidlərin isə zəngin emosional yükü olur.

6. Affektiv frazoidləri üç sinfə bölmək olar: 1) imperativ frazoidlər; 2) imitativ frazoidlər və 3) reaksiyalı frazoidlər. İmperativ frazoidləri – nəzakət, apellyativ və əmr frazoidləri deyə 3 yarımqrupa, reaksiyalı frazoidləri isə sensitiv, emotiv və rasionallıq deyə 3 yarımqrupa bölmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса, М.: Прогресс, 1988, 655 с.
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Azərb. SSR EA, 1959, 404 s.
3. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1985, 467 s.
4. Müasir Azərbaycan dili, 3 cildə, III c., Bakı: Elm, 1981, 427 s.
5. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 2000, 495 s.
6. http://genhis.philol.msu.ru/article_207.shtml

СЛОВО-ПРЕДЛОЖЕНИЕ

Н.А.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию вопросов структурного синтаксиса, в частности, исследованию слов-предложений. Автор устанавливает сущности и функции слов-предложений и устанавливает следующие типы слов-предложений: 1) логические фразоиды и 2) аффективные фразоиды. Автором устанавливается, что слова-предложения грамматически не расчленяются, логические фразоиды никакую эмоциональную нагрузку не несут.

Ключевые слова: слово-предложение, фразоиды, логическое, аффективное, рецептивное

WORD-SENTENCE

N.A.ALIEVA

SUMMARY

The article deals with issues of structural syntax, in particular, the study of word-sentences. The author establishes the nature and function of word-sentences and establishes the following types of word-sentences: 1) the logical phrazoids and 2) affective phrazoids. The author states that the word-sentence grammatically is not dismembered, logical phrazoids don't carry any emotional burden.

Key words: word-sentence, phrazoids, logical, affective, receptive